

GÜLHAN ERKAYA BALSÖY

İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Doktorasını 2009 yılında Binghamton Üniversitesi'nde tamamladı. Doktora tezi, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900* (Routledge, 2013) ismiyle yayımlandı. Önemli bazı çalışmaları arasında Cibali tütün fabrikasındaki kadın işçilerin emek deneyimlerini tartıştığı, *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi* (der. Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012) içinde yer alan “Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken Yirminci Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası”, *International Journal of Middle East Studies*'de yayımlanan “Crime, Gender, Sexuality: Female Villains in Late Ottoman Crime Fiction”, *The Routledge Companion to Sexuality and Colonialism* içindeki “Demographic Anxieties, Pronatalism and Difference in the Ottoman Empire” ve *Middle Eastern Studies* dergisinde yayımlanan “Haseki Women's Hospital and the Female Destitute of Nineteenth-Century İstanbul” sayılabilir. Berlin “Europe in the Middle East – The Middle East in Europe” (EUME) programında ve Paris EHESS/CNRS-Marcel Mauss Enstitüsü'nde araştırmacı olarak bulundu. *Journal of Women's History*, *Journal of Ottoman and Turkish Studies*, *Toplumsal Tarih: Akademi* gibi dergilerin danışma ve yayın kurullarında yer aldı. Geç Osmanlı kadın ve toplumsal cinsiyet tarihi ile emek tarihi üzerine çalışmalarının yanı sıra bir araştırma projesinin parçası olarak 19. yüzyıl başı İstanbulu'nda ölümün sosyal tarihi üzerine çalışıyor.

GÜLHAN ERKAYA BALSOY
KAHRAMAN DOKTOR İHTİYAR ACUZEYE KARŞI
GEÇ OSMANLI DOĞUM POLİTİKALARI

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 725
TARİH 75

ISBN 978-605-399-629-3

BU KİTABIN İLK BASKISI 2016 YILINDA, 71. YUNUS NADİ SOSYAL BİLİMLER VE ARAŞTIRMA ÖDÜLÜ'NÜ KAZANMIŞTIR.

1. BASKI CAN YAYINLARI, 2015

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI'NDA
2. BASKI İSTANBUL, MART 2024

KAPAK FOTOĞRAFI: KASTAMONU HASTANESİ'NİN ÜÇ NUMARALI KOĞUŞU (DEVLET ARŞİVLERİ).

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ
YAZIŞMA ADRESİ: HACIAHMET MAHALLESİ, PİR HÜSAMETTİN SOKAK, No:20, 34440, BEYOĞLU / İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 51672

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN CEM TÜZÜN
DİZGİ, KAPAK VE UYGULAMA GÖRKEM DİDEM ÖZTUNCER
BASKI VE CİLT BİNCAN MATBAACILIK YAYINCILIK SANAYİ VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
TAYAKADIN MAH. ULUBATLI HASAN CAD. NO:255 ARNAVUTKÖY İSTANBUL
TELEFON: 0212 401 98 43 • SERTİFİKA No: 72758

İSTANBUL BİLGİ UNIVERSITY LIBRARY CATALOGING-IN-PUBLICATION DATA
İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ KATALOGLAMA BÖLÜMÜ TARAFINDAN KATALOGLANMIŞTIR.

Names: Balsoy Erkaya, Gülhan, author.
Title: Kahraman doktor ihtiyar acuzeye karşı : geç Osmanlı doğum politikaları / Gülhan Erkaya Balsoy.
Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2024. | Includes bibliographical references and index.
Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 725. Tarih ; 75.
Identifiers: ISBN 9786053996293 (paperback)
Subjects: LCSH: Fertility, Human --Political aspects --Turkey --History --19th century. | Human reproduction --Government policy --Turkey --History --19th century. | Turkey --Population policy --History --19th century. | Human reproduction --Social aspects --Turkey. | Human reproduction --Political aspects --Turkey. | Childbirth --Social aspects --Turkey. | Childbirth --Political aspects --Turkey. | Obstetrics --Turkey --History --19th century. | Birth control --Turkey --19th century.
Classification: LCC: HB901 .B35 2024

GÜLHAN ERKAYA BALSOY

**KAHRAMAN DOKTOR İHTİYAR ACUZEYE KARŞI
GEÇ OSMANLI DOĞUM POLİTİKALARI**

Annem ve babama

İçindekiler

ix Giriş

1 BİRİNCİ KISIM Besim Ömer ve Ebelik ve Doğum Tarihi Yazımı

5 Kahraman Doktor “İhtiyar Acuze”ye Karşı: Besim Ömer ve Eserleri

12 “Melek Doktor”: Besim Ömer ve Doğum ve Ebelik Üzerine Tarihçiliği

23 İKİNCİ KISIM Ebeliğin Dönüşümü

23 Tulumbacı Kızı Namlı Ebe ve Edremitli Emine’nin Ölen Üç Nefer Evladı

34 Ebelik Mektebi ve Ebeliğin Düzenlenmesi

45 Nefise Hanım

51 Madam Annik ve Doğumun Tibbileşmesi

63 ÜÇÜNCÜ KISIM Iskat-ı Cenin: Siyasi İktidar ve Kadın Bedeni

70 Politik Bir Alan Olarak Kadın Cinselliği

79 Bir Kamu Sağlığı Meselesi Olarak Iskat-ı Cenin

87 Kürtaj ve Kadın Doğası

96 Hangi Nüfus?

103 DÖRDÜNCÜ KISIM Hamilelik, Rahim ve Tıp

109 Hamilelik El Kitapları ve Doğurgan Beden

122 Gebenin Terbiyesi, Yeni Doğanın Terbiyesi

128 Kimler Doğurmalı, Kimler Doğurmamalı?

135 BEŞİNCİ KISIM Kısırlık

138 Tıbbi Bir Sorun Olarak Kısırlık

143 Ahlaki Bir Problem Olarak Kısırlık

146 İdeal Aile Önünde Bir Engel Olarak Kısırlık

151 Kısırlık ve Nüfus Mühendisliği

155 Sonuç

163 Kaynakça

179 Dizin

Giriş

Bu kitap kaçınılmaz olarak uzun bir sürecin ürünü oldu ve dolayısıyla yazılma serüveni sırasında hem konusunun hem de tarihçiliğin gördüğü ilgi açısından bir dizi değişime tanıklık etti. Doktora tezi araştırmama başlamamdan tezimi yazmam, kitaplaştıırıp İngilizce olarak yayınlamam ve Türkçe yeniden yazma maceram boyunca geçen sekiz yıllık süre içinde öncelikle tarih biliminin Türkiye’de gördüğü ilgi değişti ve arttı. Son on yılda tarihe gösterilen ilgi ve iltifat önemli ölçüde arttı. Popüler tarih dergilerinin, resmi tarihi eleştiren yarı akademik yayınların sayısında görülen artış, tarihsel dizilerin hem sayılarının hem izleyicilerinin çoğalması, televizyonlardaki tartışma programlarının bir kısmının bu konuya ayrılması tarihin gördüğü ilginin önemli göstergeleri ve dolayısıyla üzerinde düşünölmeye değer gelişmeler.

Öte yandan bu süre içinde sadece tarihe değil ele aldığım konuya gösterilen ilgi de büyük bir değişim geçirdi. Konumu biraz da el yordamıyla seçip araştırmaya başladığım 2006 yılında doğum politikaları henüz bugünkü şiddetiyle tartışılmaya başlanmamıştı. En az üç çocuk tavsiyesine biraz daha zaman vardı. Kürtaja ilişkin fiili yasaklama daha görünürde değildi. Hamile kadınların kamusal alanlarda nasıl davranmaları gerektiğine ilişkin tartışmalar feminist duyarlılığa sahip olanlar dışında pek de kimsenin dikkatini çekmiyordu. Ancak araştırmaya başladığım 2006 ve araştırmamın sonuçlarını doktora tezi olarak sunduğum 2009 yazı arasında bir şeyler değişmeye başlamıştı. Araştırmama başlarken ele aldığım konu genellikle ilginç, sıra dışı, farklı gibi aslında ciddiye ve önemi pek de çağrıştırmayan tabirlerle ni-

teleniyordu. 2000'lerin ilk on yılı bittiğindeyse artık ele aldığım konu sadece “ilginç” değildi, nüfusa ilişkin kaygıların kadın bedeni ve doğurganlığı üzerinden ifade edilmesi artık gündelik olarak da son derece sıklıkla gündeme gelen, tartışılan, eleştirilen meselelerdi ve merak edip konumu soran pek çok insanın bu konu üzerinde mutlaka bir fikri oluyordu.

Doktora tezime “bu çalışmada on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında izlenen doğum ve nüfus politikalarını inceleyeceğim. Bu dönemde yaşanan büyük demografik dönüşümler Osmanlı devlet adamlarının nüfusun geleceği konusundaki kaygılarını tetiklemiş, bu da kadın bedeninin tıbbi, yasal ve ideolojik bir gözetim altına alınmasıyla sonuçlanmıştı. Bu kitapta kadın bedenini ve doğurganlığını denetim altına almaya yönelik politikaların kurucu unsurlarından olduğunu iddia ettiğim dört meseleyi, ebelik, doğum, kürtaj ve hamileliği inceleyeceğim. Bu konuları incelemek suretiyle genellikle son derece mahrem olduğu ve özel alana girdiği düşünülen cinsellik ve doğuma ilişkin deneyimlerin aslında özel ve mahrem değil son derece politik konular olduğunu göstermeye çalışacağım” diyerek başlamıştım. Doktora tezimde uzun uzun mahrem olanın politik olduğunu, hamilelik, doğum, kürtaj gibi deneyimlerin sadece biyolojik ya da bedene ilişkin deneyimler olmadığını son derece politik konular olduğunu, politikanın kurulduğu ve hayatlarımızı asıl şekillendirdiği alanın da bu mahrem alanlar olduğunu anlatmaya çalışmıştım. Günümüzde artık pek de yenilikçi olduğu söylenemeyecek bu gözlem bir tarafta Foucault'dan bu güne ulaşan bir çizginin bir tarafta da feminizm ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının kimi zaman çatışarak kimi zaman birbirlerinden beslenerek anlattığı fikirlere dayanıyor. Ancak son üç dört yıldır Türkiye’de gündemi iyi kötü takip eden birinin bu bakış açısına ulaşması için ne Foucault’yu ne feminist sosyal bilimcileri okuması gerekiyor. Hamileliğin, doğumun, kürtajın elbette ki politik olduğu neredeyse herkes için çok açık. Kürtaj hakkını savunan da yasaklanması gerektiğine inanan da, hamile kadınların dışarıda dolaşmasını utanç verici bulan da buna sokaklara dökülerek cevap verenler de sanıyorum hamileliğin sadece hamilelik olmadığı, kadınlara biçilen rolle, o toplumda ideal görülen kadınlık ve erkeklik modelleriyle, hatta o toplumun kendisine çizdiği gelecekle gayet ilişkili olduğu konusuna hemfikirdir.

Bu çalışmada da özel olanın politik olduğunu on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumu örneği üzerinden göstermeye çalışacağım. Doğum ve doğurganlığın tıbbi, biyolojik, ya da nüfusun sayısal büyüklüğüne ilişkin

kaygılar olmayıp asıl olarak toplumun nasıl yönetileceği ile derinden ilişkili alanlar olduğunu göstermeye çalışacağım. Gerçekten de politik iktidar kimi zaman doğumu teşvik ederek kimi zaman doğurganlığın azalmasını savunarak, kimi zaman kürtaji kolaylaştırarak kimi zaman yasaklayarak, yani birbirlerine taban tabana zıt adımlar atarak kadın bedeni ve dolayısıyla nüfus üzerindeki egemenliğini kurar. Elinizdeki bu kitapta da belli bir yönetim anlayışının bize en mahrem gelen deneyimler üzerinden nasıl icra edildiğini göstermeye çalışacağım. En özelimizde olan deneyimlerin bazen en politik alana dair olabildiğini tartışacağım.

Bu çalışmada nüfusun sayısal boyutunu incelemeyi bilinçli olarak tercih etmedim, ancak on dokuzuncu yüzyıl süresince yaşanan nüfus kaybı ve demografik değişimler, hiç şüphesiz, bu araştırmanın arka planını oluşturmaktadır. Bağımsızlık mücadeleleri ve savaşlarla gelen toprak kayıpları, göç hareketleri, tıptaki bazı gelişmelerle yıkıcılığı biraz olsun azalmış olsa da salgın hastalıklar önemli demografik değişimlere yol açmıştır. Doğuma ilişkin politikaların önemli bir boyutu nüfusun azalmasından kaynaklanmıştır. Ancak doğum politikaları nüfusun sayısal büyüklüğüne ilişkin endişelere indirgeyerek ele almak konuyu daraltacaktır. Nüfus politikaları nüfusun ne kadar büyük olacağından çok “nasıl” bir nüfus olacağıyla ve daha da önemlisi bu nüfusun “nasıl yönetileceğiyle” ilgilidir. Yüksek sesle ifade olunan çok çocuk doğurmayı teşvik etmek, doğum sırasındaki ölümleri azaltmak gibi hedefler nüfusun sayısal büyüklüğüyle ilgili kaygıları dile getiriyor gibi görünmektedir. Oysa dikkatimizi bu bağırğan sözlerden daha alçak sesle ifade edilen, kimi zaman dile bile getirilmeden satır aralarında ima edilenlere çevirdiğimizde tartışmanın aslında hangi sınıfsal, etnik ya da dini grubun nüfusunun artmasının teşvik edileceği, kimlerin nüfusunun artmasının o kadar da iyi olmadığı, ideal demografik bileşimin nasıl olması gerektiği soruları üzerinden yürütüldüğünü görürüz.

Bu çalışmada Osmanlı doğum politikalarının üç ana damar üzerinden formüle edildiğini öne sürüyorum: doğumun tıbbileştirilmesi ve ebeliğin profesyonelleşmesi; kürtajin yasaklanması ve üçüncü olarak hamileliğin tıbbileştirilip kadın bedeninin disipline edilmesi. Osmanlı tıp ve devlet adamları doğum sırasında gerçekleşen ölüm oranlarını azaltmak üzere öncelikle doğuma ilişkin tıbbi koşulları geliştirmeyi amaçlamışlardır. Bu da doğumun o döneme kadar esas kahramanı olan ebelerin işlevlerinin yeniden tanımlanması ve ebelerin denetlenmesi sonucunu doğurmuştur. Kadın ebelerin yanı

sıra önce Avrupa ülkelerinde, özellikle de Fransa'da, sonra da Osmanlı tıp okullarında eğitim almış erkek kadın doğum uzmanlarının sayısı artmaya başlamıştır. Bebeğin rahim içinde çevrilmesini sağlamak üzere geliştirilen forseps gibi o döneme özgü tıbbi teknolojilerin kullanılmaya başlanması, vilâdethanelerin (doğum evi) ortaya çıkmasıyla doğumun evden kopup hastanelerde yapılmaya başlanması, ebe ve doktorların işlevleri, görevleri, hakları ve sorumluluklarının yeniden tanımlanması, bu iki grup arasındaki sınırların yasa ve yönetmeliklerle belirlenmesi hem ebelik mesleğini hem de doğum deneyimini dönüştüren önemli gelişmelerdir.

Osmanlı nüfus politikalarının ikinci ayağını kürtajı yasaklamaya yönelik adımlar oluşturur. Osmanlı devlet adamları bir yandan doğum standartlarını yükseltmeye çalışırken bir yandan da kürtajı yasaklamaya yönelik düzenlemeler yaptı. Osmanlı aydınlarına göre kürtaj Müslüman kadınların en yaygın kullandığı doğum kontrol yöntemi ve dolayısıyla düşük doğum oranlarının da baş müsebbibiydi. Bu düzenlemeler kürtajı yasa dışılaştırmanın yanında çok çocuklu ailelere maddi destek vermek gibi birtakım sosyal politikaları da kapsıyordu. Yarım yüzyılı aşan bir süre boyunca ideolojik, söylemsel, hukuki ve gündelik zeminde kürtaj karşıtı bir kampanya yürütüldü. Kürtajı yasaklamaya yönelik bu politikaları incelemek nüfus politikalarının hem toplumsal cinsiyet hem de etnik boyutuna yönelik pek çok soru sormamızı mümkün kılar. Kürtaj karşıtı çabalar ve nüfusu artırmaya yönelik politikalar kimi zaman kadınlardan işbirliği talep edip kimi zaman onları nüfusun azalmasının esas sorumlusu olarak suçlarsa da her zaman ideal/edepli kadınlıkla ideal olmayan/ahlaksız kadınlık arasındaki karşıtlıktan beslendi. Çocuk doğurmak neredeyse insani, vicdani, milli bir görev gibi tanımlanırken, kürtaj yapmak çoğu zaman cinayet işlemekle bir tutuldu.

Benim ele aldığım yarım yüzyıldan biraz daha uzun olan bu dönemde hamilelik ve hamilelik sırasındaki bakım, tıp doktorlarının ilgisini çeken başka bir mevzua dönüştü. Doktorlara göre sağlıklı bir hamilelik güvenli bir doğum, sağlıklı bir nesil ve sağlıklı bir toplumun önkoşuluydu. Bu dönemde ilk defa hamilelik sırasında bakıma ilişkin nasihat kitapları yazılmaya ve basılmaya başlandı. Doktorlara göre bu önemli deneyim uzmanların kontrolü altında yaşanmalıydı. Doğum ve hamileliğe ilişkin nasihat yazınına göre kadın bedeni asıl olarak doğum için yaratılmıştır. Ancak bu amacın en iyi şekilde gerçekleştirilmesi, yani hem çok çocuk doğurabilmesi hem de bu çocukların bedenlen ve ahlaken sağlam olabilmesi için her şeyden önce

anneninin bedeninin ve maneviyatının sağlam olması gerekiyordu. Hamilelik sırasındaki bakım kitapları da bu doğrultuda bakımdan çok bedeni ve ahlaki terbiyeyi anlatan son derece normatif kitaplardır.

Ancak hamilelik tıbbileştirilirken hamile kalamama durumu, yani kısırılık da göz ardı edilmedi. Buraya kadar saydığım üç başlıktan daha geç ele alınsa ve daha az vurgulansa da Osmanlı doğum politikalarının bir başka ayağı da kısırılığa ilişkin tartışmalarla şekillendi. Dönemin doktorları, kısırılığı, nüfusun artmasını engelleyen başka bir faktör olarak görürken tıbbi gelişmelerin ama daha çok da kısırılığı giderici ve doğurganlığı tetikleyici beslenme ve yaşam tarzı değişiklikleri yardımıyla kısırılığın tedavi edilebileceğine inanıyorlardı.

Bu çalışmada özetle, ebelik mesleğinin dönüşümü, kürtajın yasaklanması, doğum pratiklerindeki değişim ve hamilelik ve kısırılığın tıbbileştirilmesini ele alacağım ve Osmanlı doğum politikalarının tıbbi, yasal ve söylemsel düzeylerde ne şekilde kurgulandığını göstermeye çalışacağım.

Ancak nüfusa ve nüfusun geleceğine yönelik kaygılardan bahsederken “nüfus”tan o dönemde ne anlaşıldığını belirtmek son derece önemlidir. Aşağıda ayrıntılı olarak göstermeye çalışacağım gibi Osmanlı devlet adamları nüfusun geleceği konusunda endişelenirken ağırlıklı olarak “Müslüman” kesimin geleceğinden endişelenmişlerdir. Dönemin belgeleri bize Osmanlı aydınlarının demografik kompozisyonu olduğu gibi korumak gibi bir kaygısı olmadığını açıkça gösterir. Elimizdeki pek çok belge Müslüman nüfus azalırken gayrimüslim nüfusun, özellikle de Rum nüfusunun artmakta olduğu konusundaki kaygıları dile getirir. Bu endişeler Sultana sadakat temelinde ortak bir “Osmanlı” kimliği yaratmaya yönelik Tanzimat ideallerinin yetersizliklerini ve başarısızlıklarını da farklı bir gözle değerlendirmemiz gerektiğini bize hatırlatır.¹ Bu doğrultuda nüfus politikalarının incelenmesi, homojen bir nüfus yaratma kaygısının literatürde kabul edilenden çok daha önce, henüz 1840’larda filizlenmeye başladığını gösterir ve on dokuzuncu yüzyıl aidiyet politikalarının da eleştirel bir şekilde yeniden analiz edilmesi gerektiğini hatırlatır.

1 “Osmanlılık” üzerine tartışmalar için bkz. Şükrü Hanioglu, “Osmanlılık,” *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 5 (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1985), s. 1389-1393; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, (Syracuse: Syracuse University Press, 2000); Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913),” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Cumhuriyet’in Birikimi*, der. Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2001), s. 88-116.

Bu çalışmanın örtük temalarından biri de kadın bedeninin tarihiyle ilişkilidir. “Beden” kavramı bu çalışmanın ana meselelerinin arka planında hep gizli bir şekilde bize göz kırpar. Doğum, kürtaj, hamilelik, kısırlık hep bedenin farklı hallerini, değişimini, sağlıklı ya da sağlıklı oluşunu çağırır. Ancak beden tam gözümüzün önünde olsa da, ele alınan bu meseleler kadın bedenini kendine özgü kılan en temel ve doğal durumlar olsa da beden biyolojik değil politik bir alandır. Kadın bedeni doğal süreçlerle değil bu süreçlerin tarif edildiği yasal, kurumsal, söylemsel, bir yığın tıbbi müdahaleyle şekillenir. Daha makro ölçekteki nüfus politikalarının gündelik hayat pratiklerine aktarıldığı zemindir kadın bedeni. Demografik geleceğe dair endişelerle kadın bedenine, doğrudan ve dolaylı müdahaleler üzerinden hesaplaşılır. Dolayısıyla doğum pratiklerinin değişimi, kürtajla mücadele kampanyaları, hamileliğin tıbbileştirilmesi gibi politikaların incelenmesi bize kadın bedeninin nasıl deneyimlendiğini, kontrol edildiğini ve daha büyük ölçekli dönüşümlerin simgesi haline geldiğini tartışma fırsatı sunar.

Bu çalışma tıp tarihi ve nüfus politikalarının tarihinin kesiştiği bir alana denk düşüyor. Ancak ben bu çalışmayı daha geniş anlamda on dokuzuncu yüzyılın toplumsal cinsiyet ve cinsiyet hiyerarşileri açısından yeniden bir okumasına aracı olarak kurguluyorum. On dokuzuncu yüzyıl tarihçiliği nitelik ve nicelik açısından son derece gelişkin olmakla birlikte kadın ve toplumsal cinsiyet açısından hâlâ daha araştırılmaya ve tartışılmaya muhtaç. Bu çalışmanın bu çok önemsedığım alana bir katkı olmasını arzuluyorum. Bu doğrultuda feminizm ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının kavram dağarcığından ve analitik yaklaşımından yararlandım. Ele aldığım konuların mahremiyeti, bize kadınlar tarafından bırakılan birincil kaynakların olmayışı, tarihçilikteki baskın erkek ve elit bakış açısı kadınların hamileyken, doğururken ya da doğurmayı reddederken ne yaşadıklarını, bedensel ve sosyal değişimleri nasıl deneyimlediklerini yeniden kurgulamamızı neredeyse imkânsız kılmakta. Yine de feminist ve toplumsal cinsiyet çalışan tarihçilerin katkıları her şeyden önce göz ardı edilmiş konuları gündeme getirmemizi, sorulmamış bazı soruları sormamızı, eldeki konu ve kaynaklara eleştirel bir gözle bakmamızı, hiç değilse kadınların deneyimlerini yeniden kurgulamaya çalışırken, kadınlık hallerini, kadın olmanın ne anlama geldiğini de sorgulamamızı sağlıyor.

Osmanlı tarihçiliğinde kadınların hikâyelerine yönelik ilgi 1990’larda başlamış, bu ilk dalga çabalar, kadınların kısmen de olsa görünür olmasını

sağlamıştır.² Ancak bu çalışmalar çoğunlukla toplumsal cinsiyet kavramını bir analitik kategori olarak kullanmaktan uzaktır ve cinsiyet/toplumsal cinsiyet ayrımı, cinsiyetler arası güç ilişkileri, kadınların neden tarihçilikte neredeyse tamamen eksik oldukları gibi temel meseleler sorunsallaştırılmadan bırakılmıştır. Ancak son yıllarda cinsellik,³ hukuk,⁴ aile,⁵ eğitim,⁶ hayırseverlik,⁷ suç,⁸ erkeklik⁹ gibi toplumsal cinsiyetin sorunsallaştırılmasına olanak veren bir dizi konu Osmanlı tarihçilerinin de ilgisini çekmeye başladı. Kadı sicillerine dayanılarak yapılan çalışmaların bir kısmı Osmanlı toplumdaki kadınların gündelik hayatlarını daha bütünlüklü kurgulamamızı sağladığı gibi, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin içinde üretildiği iktidar ilişkisi-

- 2 Nikki Keddie ve Beth Baron, der. *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* (New Haven: Yale University Press, 1991); Madeline Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (Leiden, New York: Brill, 1997); Lila Abu-Lughod, *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 1998) ve Judith E. Tucker ve Margaret Meriwether, der. *Social History of Women and Gender in the Modern Middle East* (Colorado: Westview Press, 1999).
- 3 Dror Ze'evi, *Producing Desire: Changing Sexual Discourse in the Ottoman Middle East, 1500-1900*, (Berkeley: University of California Press, 2006). Müge Özbek, "The Regulation of Prostitution in Beyoglu (1875-1915)", *Middle Eastern Studies*, 46(4) (01/2010), s. 555-68.
- 4 Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (University of California Press, 2003); Iris Agmon, *Family & Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006). Elyse Semerdjian, "Off the Straight Path": *Illicit Sex, Law, and Community in Ottoman Aleppo* (Syracuse University Press, 2008); Fariba Zarinebaf-Shar, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700-1800* (University of California Press, 2010).
- 5 Beshara Doumani, der. *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender* (Albany: State University of New York Press, 2003); Amira El-Azhary Sonbol, der. *Women, the Family, and Divorce laws in Islamic History* (Syracuse: Syracuse University Press, 1996).
- 6 Elizabeth Frierson, "Women in Ottoman Intellectual History," *Late Ottoman Society: The Intellectual Heritage*, der. Elisabeth Özdalga (New York: Routledge-Curzon, 2005); Selçuk Akşin Somel, "Sources on the Education of Ottoman Women in the Prime Ministerial Ottoman Archive for the Period of Reforms in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries," *Beyond The Exotic: Women's Histories In Islamic Societies*, der. Amira El-Azhary Sonbol (Syracuse: Syracuse University Press, 2005).
- 7 Fariba Zarinebaf-Shahr, "Women, Patronage and Charity in Ottoman İstanbul," Sonbol, *Beyond the Exotic*.
- 8 Başak Tuğ, *Politics of Honor: The Institutional and Social Frontiers of "Illicit" Sex in Mid-Eighteenth-Century Ottoman Anatolia*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, New York University, 2009); Ebru Aykut Türker, *Alternative Claims on Justice and Law: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi University, 2011).
- 9 Serkan Delice, "Friendship, Sociability, and Masculinity in the Ottoman Empire: An Essay Confronting the Ghosts of Historicism," *New Perspectives on Turkey*, 42 (Bahar 2010), s. 103-125; Marc Baer, "Manliness, Male Virtue and History Writing at the Seventeenth-Century Ottoman Court," *Gender & History*, 20/1 (2008), s. 128-14.

lerinin de daha iyi sergilenmesine katkıda bulundu.¹⁰ Bu araştırma da bu çabaya eklenmeyi amaçlamaktadır.

Ancak yine de burada belirtmeliyim ki hamilelik, doğum, kürtaj, kısırlık gibi deneyimlerin evrensel olmadığını hem zaman içinde hem de bir toplumdaki diğerine çok farklılık gösterdiğini söylemek özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri üzerine düşünen hiç kimse için pek de orijinal bir gözlem değil. Bedensel deneyimler hiç şüphesiz kendi özgül toplumsal ve tarihsel bağlarıyla şekillenir ve anlaşırlar. Toplumsal cinsiyet çalışmaları ve toplumsal cinsiyet kavramının kendisi bize en doğal ve evrensel kabul edilen deneyimlerin bile aslında zaman ve mekân içinde şekillenen, yani başka bir deyişle hem zaman içinde hem de bir toplumsal bağlamdan diğerine değişen, farklılaşan son derece politik deneyimler olduğunu göstermiştir. Ancak toplumsal cinsiyet araştırmacılarının haklı olarak işaret ettiği gibi “kadın” ya da “kadın bedeni” gibi ifadeler bir grup kadının deneyimini diğer bir grup kadınlardan daha fazla görünür ya da “norm”al kıldığı için kimi zaman son derece problemli olabiliyor. Osmanlı tarihçilerinin de bugüne kadar kadın derken çoğu zaman Müslüman kadınları kastetmesi, kadınlar arasındaki dini, etnik ya da sınıfsal ayrımları ve hiyerarşileri görünmez kıldığı maalesef bir gerçek. Bu çalışmada bu tarz ayrımcı genellemelerden elimden geldiği kadar kaçınmaya çalışsam da Osmanlı toplumundaki farklı kadınlık deneyimlerini ne yazık ki yeterince ele alamadığımı itiraf etmek durumundayım. Bunun nedenlerinden bir tanesi daha çok Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde bulunan ve Osmanlı devlet “adam”ları tarafından üretilmiş, hem erkek hem de devlet bakış açısını temsil eden belgeler kullanmış olmamdır. Bu belgeler hemen hiçbir zaman doğrudan kadınların deneyimlerini yansıtmadığı gibi ağırlıklı olarak devlete ait, belli ve yanlı bir bakış açısını yansıtır. Başta ele aldığım konuların mahrem doğası nedeniyle kadınların deneyimlerini birinci elden yansıtan kaynakların hemen hemen tamamen yokluğu devlet kaynaklarına dayanmamı neredeyse mecbur kıldı. Osmanlı toplumunda Türkçe dışında yoğun kullanılan Yunanca, Ermenice, Kürtçe, Arapça gibi dillerle üretilmiş

10 Iris Agmon, “Women, Class, and Gender: Muslim Jaffa and Haifa at the Turn of the 20th Century,” *International Journal of Middle East Studies*, 30/4 (1998), s. 477-500; Marc Baer, “Islamic Conversion Narratives of Women: Social Change and Gendered Religious Hierarchy in Early Modern Ottoman İstanbul,” *Gender & History*, 16/2 (2004), s. 425-458; Dror Ze’evi, “Women in 17th-Century Jerusalem: Western and Indigenous Perspectives,” *International Journal of Middle East Studies*, 27/2 (1995), s. 157-173; Amila Buturovic ve Irvin Cemil Schick, der. *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History* (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2007)

kaynakları kullanamayışım da eminim bazı deneyimleri istemesem de gözden kaçırmama yol açmıştır.

Bu çalışma, 1840 ile 1890'lar arasındaki dönemi kapsamakta. Kürtajı yasaklayan ilk sistematik belge 1838 tarihlidir. Ebelik mektebi ise 1842'de açıldı. Bu iki tarih doğum politikalarındaki sistematik değişimin başlangıcına işaret eder. Ancak kronolojik açıdan bitişi saptamak, başlangıcı saptamaktan çok daha zor oldu. Araştırmamı kabaca on dokuzuncu yüzyılın bitişiyle sınırlandırdım. Geç on dokuz ve erken yirminci yüzyıl önemli bir sürekliliğe sahip olsa da özellikle matbuat kültürünün gelişmesi ve bununla bağlantılı olarak devlet ve devlet-dışı aktörler arasındaki söylemsel farklılıkların gelişkinleşmesi açısından yirminci yüzyıl sonrası dönem çok daha büyük bir zenginliğe sahip. Bu zenginliğin farklı bir araştırmayı gerektirdiği düşüncesiyle araştırmamı on dokuzuncu yüzyıla sınırlandırmayı tercih ettim.

Bu çalışmanın içinde anlaşılan bağlam Osmanlı Devletinin “en uzun” yüzyılıdır. On dokuzuncu yüzyıl devletin değişen işlevlerinin belirginleştiği bir dönemdir. Pek çok tarihsel çalışma Osmanlı devletinin doğasındaki değişimin 1839 Tanzimat Fermanından çok daha önce başladığına haklı olarak işaret etmekte. Ancak hukuk sisteminin değişimi, Sultan ve Osmanlı tebaası arasındaki araçların ortadan kalkması, yasa önünde eşitlik fikri devletle toplum arasındaki ilişkinin değişmesinin önemli işaretleridir. Yakın dönemde yapılan bazı çalışmalar bu değişimleri politikanın ve politika yapma biçimlerinin de değişmesiyle paralel olarak okunması gerektiğini ve bununla bağlantılı olarak bir “kamuoyu” nun oluşmaya başladığını gösterir.¹¹ Siyasetin bu yeni alanında özellikle yirminci yüzyıla birlikte kadın meselesi daha

11 Cengiz Kırılı, *The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman İstanbul 1780-1845* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, 2000); Cengiz Kırılı, “Coffeehouses: Public Opinion in the Nineteenth Century Ottoman Empire,” *Public Islam and the Common Good*, der. Armando Salvatore ve Dale F. Eickelman (Brill Academic Publishers, 2004); Cengiz Kırılı, “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol,” *Toplum ve Bilim*, 83 (2000), s. 58-79; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2002); Nadir Özbek, “Defining the Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-18),” *Middle Eastern Studies* 43/5 (2007), s. 795-809. Daha geç dönem için bkz. Elizabeth Frierson, “Unimagined Communities: Women and Education in the Late-Ottoman Empire, 1876-1909,” *Critical Matrix, The Princeton Journal of Women, Gender, and Culture* 9/2 (1995), s. 55-90; ayrıca Nalan Turna, “Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillance, and Taxation in Early Nineteenth-Century İstanbul,” *New Perspectives on Turkey*, 39 (2008), s. 167-189; Elif Ekin Akşit, “Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü Yaklaşımları,” *Toplum ve Bilim* 118 (2010), s. 179-197; Ferhunde Özbay, “Türkiye’de ulus-devlet, gözetim ve nüfus bilgisi,” *Toplum ve Bilim* 118 (2010), s. 165-178.

çok konuşulacak olsa da on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren nüfus ve dolayısıyla kadın bedenine ilişkin meselelerin önemli bir tartışma konusu haline geldiğini görüyoruz. Hepsi de erkek olan Osmanlı bürokratlarına, bilim adamlarına, aydınlarına, doktorlarına göre büyük bir nüfus, bir ülkenin ekonomik ve askeri gücünün ayrılmaz bir unsuru, gelişme ve kalkınmanın ön koşuludur. Onlara göre Osmanlı devletinin uluslararası düzlemde güçlü bir devlet olması nüfusunun büyüklüğünden geçiyordu.

Nüfusun ekonomik ve askeri gücün önemli bir bileşeni olarak kurgulandığı bu dönemde Osmanlı devleti toprak kayıpları, bağımsızlık mücadeleleri sonrası yeni devletlerin oluşması, göç hareketleri ve salgın hastalıklar sonucu büyük bir nüfus kaybı yaşadı ve demografik kompozisyon köklü bir değişime uğradı.¹² On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı toplumundaki nüfus artış hızı ve doğurganlık oranları tıp bilgisindeki ve sağlık hizmetlerindeki gelişme, az da olsa gelişen altyapı ve hijyen koşulları sayesinde yükselse de özellikle Balkanlarda nüfus yoğunluğu yüksek olan Yunanistan, Sırbistan, Eflak, Boğdan, Bulgaristan gibi bölgelerin Osmanlı devletinden kopması nüfusun büyük ölçüde düşmesine yol açmıştır.¹³ 1800'lerin başında 25 ve 32 milyon arasında olduğu tahmin edilen nüfus¹⁴ 1897'de sadece 19 milyon civarındadır.¹⁵ Yüzyılın özellikle ikinci yarısında yaşanan göç dalgaları nüfusa ilişkin endişeleri tetikleyici bir işlev gördü. Bu dönemde iki milyona

12 Son zamanlarda nüfus ve demografi konularına yönelik ilgi artmış olsa da Osmanlı nüfusu üzerine halen çok daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç duymaktayız. On dokuzuncu yüzyıl boyunca doğurganlık oranları, doğurganlığın nasıl bir değişim gösterdiği, bu değişimin eğilimi gibi konular bu çalışma için son derece önemli olmakla birlikte geniş kapsamlı ve kantitatif bir çalışma çok farklı bir türde araştırma süreci gerektirmektedir ve kanımca en sağlıklı sonuç için bu araştırma bir ekip tarafından yürütülmelidir. Kemal Karpat da artık klasikleşmiş çalışmasında, Osmanlı nüfusunu incelemenin zorluklarından bahseder ve nüfus üzerine yapılmış çalışmaların bir değerlendirmesini yapar. Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasındaki doğurganlık oranları ve/veya nüfus büyüklükleri arasındaki farklılıkları ve bu farklılıkların nedenlerini göz ardı etmenin sakıncalarından bahseder. Karpat, bu çalışmasında Osmanlı nüfusunun on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında düşme eğiliminde olduğunu, ancak 1850'lerden itibaren doğurganlık oranlarının artmaya başladığını söyler. Yine bu dönemde Müslüman nüfusun nominal değerinin yanı sıra artış oranının da yükselişe geçtiğini belirtir. Bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914* (Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985).

13 Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, der. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1997): 777.

14 Donald Quataert, *The Ottoman Empire: 1700-1922* (New York: Cambridge University Press, 2000): 112.

15 Kemal Karpat, *Ottoman Population*, 160-161. Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893," *International Journal of Middle East Studies*, 9/3 (1978): 246.

yakın Müslüman, Kafkaslardan Osmanlı topraklarına göç etti.¹⁶ Osmanlı devleti bu göçü teşvik edecek birtakım politikalar geliştirmeye çalıştı.¹⁷ Gayrimüslim, özellikle de Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bu bölgelerin kaybı Müslümanların da Osmanlı topraklarına göçüyle birleşince 1877/78 Osmanlı Rus savaşı ve takip eden Berlin Anlaşmasıyla belirginleşecek şekilde Osmanlı demografik yapısı köklü bir değişikliğe maruz kalıp nüfus daha fazla Müslümanlaştı.

Nüfus, eş zamanlı olarak Avrupa coğrafyasında da giderek daha fazla tartışılan bir konuya dönüşmüştü.¹⁸ Entelektüeller ve devlet adamlarına göre nüfusun büyüklüğü, ekonomik ve askeri başarıyla doğrudan bağlantılıydı. Uluslararası arenada başarılı olmanın ön koşullarından biri ve hatta en önemlisi büyük bir nüfusa sahip olmaktan geçiyordu. Ne yazık ki Osmanlı nüfus yapısının en karakteristik özelliklerinden birisi toprakların büyük bir kısmında gözlenen düşük nüfus yoğunluğuydu. Burada elbette ki bölgeler arası farklılıkları göz ardı etmemek gerekir. Tarımın başlıca ekonomik aktivite olduğu Osmanlı coğrafyasında üretim ve ekonomik faaliyetler büyük ölçüde insan gücüne dayanıyordu. Ancak nüfus yoğunluğunun düşük olması toprak/emek gücü oranının düşük olmasına ve dolayısıyla büyük toprak parçalarının işlenmeden boşta kalmasına yol açıyordu.¹⁹ Daha fazla toprağın işlenebilmesi için -dönemin tarımsal teknolojileri de göz önüne alınırsa-

16 Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records," 246. Göç hareketlerinin nüfus üzerindeki etkisinin incelemesi için bkz. Bölüm 4, "Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century," *Ottoman Population*, 60-85.

17 Bkz. Karpat, *Ottoman Population*, 62. Bu konuda Fuat Dündar'ın daha eleştirel bir yaklaşımı vardır. Dündar, Osmanlı topraklarına göçün sadece Rusya'nın izlediği politikalarla ilişkilendirilmenin son derece eksikliğini, Osmanlı devletinin de tüm gücüyle bu göçü teşvik ettiğini belirtir. Bkz. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mübendisliği (1913-1918)*, (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2008).

18 Farklı toplumsal ve siyasal bağlamlardaki tartışmalar için bkz. Simon Szreter, *Fertility, Class and Gender in Britain, 1860-1940* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1996); Silvana Patriarca, *Numbers and Nationhood: Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1996); Anna Davin, "Imperialism and Motherhood," *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*, der. Frederick Cooper ve Ann Laura Stoler (Berkeley: University of California Press, 1997): 87-151; Joshua H. Cole, *The Power of Large Numbers: Population, Politics, and Gender in Nineteenth-Century France* (Ithaca: Cornell University Press, 2000); Eliza Camiscioli, "Producing Citizens, Reproducing the 'French Race': Immigration, Demography, and Pronatalism in Early Twentieth-Century France," *Gender & History*, 13/3 (2001): 593-621.

19 Selçuk Dursun, *Population Policies of the Ottoman State in the Tanzimat Era: 1840-1870* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2001).

tarımsal üretime daha fazla emek gücü ve insan sağlanması gerekiyordu.²⁰ Dolayısıyla önce tarım, daha sonra imalat sektöründe büyüme ve kalkınma sağlanması hem var olan nüfusun geçiminin sağlanması hem de nüfus artışının desteklenmesini gerektiriyordu.²¹

Ancak nüfusa yönelik ilgi elbette ki nüfusun sayısal büyüklüğüyle sınırlı değildi. Nüfusun bileşimi, kontrolü, gözetimi “modern devlet”in doğasının ve işlevlerinin kurucu öğelerinden biridir.²² Osmanlı bağlamı içinde söyleyecek olursak, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin, II Mahmud’un saltanatıyla başlamasa da bu dönemde iyice belirginleşecek bir biçimde bir karşılıklı haklar ve sorumluluklar ekseninde şekillendiği söylenebilir. 1840 Ceza Kanunnamesi, 1858 Arazi Kanunnamesi, hukuk sistemindeki, yasama ve yürütmedeki değişimler, eğitim, sağlık hizmetlerinin genişlemesi, altyapı ve belediye hizmetlerdeki gelişme yeni bir yönetim anlayışının işaretleridir. Yollar, su kanalları, köprüler, okullar, hastaneler kadar tumarhaneler, karakollar, hapishaneler inşa edilirken nüfusun büyüklüğü, bileşimi, hareketliliği bilinmeliydi. Öte yandan devletin işlevlerinin dönüşümü yeni bir öznellik tanımlı da gerektiriyor²³, nüfus da diğer kaynakların yanında bir kaynak olarak kavramsallaştırılıyordu.

²⁰ Karpat, *Ottoman Population*, s. 61-62.

²¹ Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution* (Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1993); Quataert, “The Age of Reforms”; Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913* (Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1987); Michael Palairot, *The Balkan Economies, c.1800-1914. Evolution without Development* (New York: Cambridge University Press, 1997).

²² Bu konudaki çalışmalar bir dipnota sığdıramayacak kadar çok sayıda olsa da bazı temel eserler için bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, (Princeton: Princeton University Press, 1980); Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (İstanbul: Eren, 1993); Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2004). Devlet aygıtının merkezileşmesi ve devletin işlevlerinin değişimi için bkz. Kemal Karpat, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908,” *International Journal of Middle East Studies*, 3/3 (1972), s. 243-81; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Hil Yayınevi, 1983).

²³ Ariel Salzman, bu yeni öznelliği “proto-yurttaşlık” olarak kavramsallaştırır. Burada bu kavramsallaştırmanın ve Salzman’ın teorik çerçevesini ayrıntılı şekilde tartışmayacağım ancak Salzman’ın önerdiği çerçeve ve ortaya attığı varsayımların benim çalışmam açısından da son derece ufuk açıcı olduğunu söylemeliyim. Ben nüfusa verilen önemin mali, askeri ve ekonomik boyutlarını öne çıkarmaya çalışmış olsam da siyasi ve iktisadi dönüşümler nüfus denilen şeyin kavramsallaştırılmasını bütünüyle değiştirmiştir. Tam da bu nedenle “can, mal ve namus” güvenliğinin birbiriyle ilişkili ve bir bütün olarak ele alınması tesadüfi değildir. Bkz. Ariel Salzman, “Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire” *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, der. Michael Hanagan ve Charles Tilly (New York ve Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, 1999), s. 37-66.

Bu yeni hizmetlerin ve işlevlerin finansmanı elbette ki yeni kaynakların yaratılmasını gerektiriyordu. Vergilendirme sistemini yeniden yapılandırıp yeni vergilerin tanımlanması ve vergi toplamada aracılardan aradan çıkarılıp doğrudan vergilendirmeye geçilmesi yeni kaynak yaratmanın iki önkoşuluydu.²⁴ Bu doğrultuda 1830 yılında tımar sistemi kaldırıldı. Daha sonraki başarısızlık ve kısıtlarına karşın 1839’la birlikte doğrudan bir vergilendirme sistemine geçiş süreci başladı.²⁵ Vergi sisteminin yenilenmesi, yeni vergilendirme metotlarının kullanılmaya başlanması, birtakım yeni vergilerin tanımlanmasının²⁶ yanı sıra vergilendirilecek nüfusun da daha önce vergilendirmeden muaf olan bazı kişi ve grupların vergilendirilmesiyle genişletilmesini de içeriyordu. Bu da beraberinde vergilendirilmesi ön görülen nüfusun sayılmasını ve kategorize edilmesini getiriyordu.²⁷

- 24** *Malikane* sisteminin eleştirel bir analizi için bkz. Ariel Salzman, *Measures of Empire: Tax Farming and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1995); Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulanması*, (İstanbul: Kitabevi, 2003); Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2005). Devletin işlevlerinin dönüşümü için bkz. Kemal Karpat, “The Transformation of the Ottoman State,” 81 ve Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*.
- 25** Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, 1. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, (Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 263-4.
- 26** Tanzimat döneminde Osmanlı vergi sisteminin dönüşümü ve bu dönemde oluşturulan yeni vergiler ve yeni gelir kaynakları için bkz. Stanford J. Shaw, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System,” *International Journal of Middle East Studies*, 6/4 (1975), s. 421-459; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2001); Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990). Osmanlı bütçesi içinde vergilerin değerlendirilmesi için Mehmet Genç, Erol Özvar, der. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006). Daha kavramsal ve eleştirel bir analiz için bkz. Cengiz Kırılı, “Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4 (2006), s. 45-119 ve Alp Yücel Kaya, “Vergilendirmenin Ekonomi Politikası: 19. Yüzyıl Ortasında İzmir Kadastro”, *İzmir’in Düünden Bugüne Sosyal ve Ekonomik Gelişimi Konferansı Bildirileri içinde*, (İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi, İzmir İktisat Kongresi Araştırma Merkezi, 2007).
- 27** Elinizdeki çalışmada bu konuya girmeyecek olsam da söz konusu değişimlerin toplumsal çatışmalardan arı kolaylıkla hayata geçirildiğini açmadığını varsaymak son derece naif bir yaklaşım olur. Değişen vergi pratikleri ve bunun yol açtığı yerel ayaklanmalar üzerine çok sayıda çalışma bulmak mümkün. Bu konudaki öncü çalışma, hiç şüphesiz Halil İnalçık’ın Tanzimat reformlarının uygulanmasına ilişkin makalesidir. Bkz. Halil İnalçık, “Application of the Tanzimat and its Social Effects”, *Archivum Ottomanicum*, 5 (1973), s. 97-128. Bu çalışmadan esinlenen pek çok araştırmacı, farklı yerel deneyimleri ele almış, Tanzimat’ın farklı yerelliklerde nasıl uygulandığını, nasıl karşılandığını, nasıl direnişle karşılaştığını incelemiştir. Örneğin bkz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanhoğlu, der. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Phoenix, 2006). Hepsinin ismini burada saymayacağım ama konunun meraklısı Yüksek Öğrenim Kurumu’na ait tez merkezinde “Tanzimat’ın uygulaması ve sosyal sonuçları” anahtar kelimeleriyle bir tez veritabanı taraması yaptığında çok sayıda araştırma bulacaktır.

Ekonomik, idari, mali ve askeri ihtiyaçlar ekonomik kaynakların olduğu kadar insanların da mobilize edilip değerlendirilmesini gerektiriyordu. Bu da acilen nüfus sayımı metotları, pratikleri ve kurumlarında kristalize olacak bir nüfus kayıt sistemine ihtiyaç oluşturmuştu. Burada Osmanlı devletinin erken dönemlerinden itibaren topraklarını ve kaynaklarını son derece etkin bir şekilde kayıt altına alma geleneği olduğu belirtilmelidir. Neredeyse Osmanlı devletinin kuruluşuyla eş zamanlı olarak bir kayıt sistemi oluşturulmuş, tahrir defterlerinde kaynaklar ve vergilerin kaydı son derece titizlik ve ustalıkla tutulmuştur. Tahrir defterleri elbette askerî ve vergilendirme amaçlarıyla ilişkilidir.

Burada 1831’de başlayan ve ilk “modern” nüfus sayımı kabul edilen sayımın daha önceki tahrir kayıtlarından nitelik olarak pek de farklı olmadığını söylemeliyiz. Kemal Karpat’ın da belirttiği gibi on dokuzuncu yüzyılın başındaki bu sayımın amacı ve mantığı, Osmanlı sınırları içinde yaşayan nüfusu tam olarak sayabilmek ya da nüfusun bileşimini tam olarak saptayabilmek değildir. Bu sayım, tahrir defteri gibi vergilendirme ve askerî amaçlara yöneliktir.²⁸ Bu açıdan bakıldığında 1830’larda yapılan nüfus sayımı hâlâ kendi başına bir amaç taşımamaktaydı. Ancak on dokuzuncu yüzyılda, devletin doğasının ve işlevlerinin değişimi ve buna paralel olarak nüfusun bir ulusal kaynak olarak kavranmaya başlanması yeni sayım metotlarının geliştirilmesini de gerekli kılıyordu. Yapılan nüfus sayımlarını yeni kılan sadece kullanılan metotlar değil, arkasında yatan ihtiyaç ve motivasyonlardı ki bu da devletin, nüfusa yönelik hevesinin, sadece saymak değil kontrol etmek olmasıyla ifadesini buluyordu.²⁹

1830’da kurulan Ceride-i Nüfus Nezareti, 1831’de yedi yıl sonra, 1838’de tamamlanacak olan ilk sayımı başlattı.³⁰ Hata payının oldukça bü-

²⁸ Karpat, *Ottoman Population*, s. 6-9.

²⁹ Modern nüfus sayımlarına ilişkin teorik bir yaklaşım için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (Londra ve New York: Verso, 1991). Osmanlı örneğinde modernleşme nüfus sayımı ilişkisi için bkz. Beshara B. Doumani, “The Political Economy of Population Counts in Ottoman Palestine: Nablus, circa 1850,” *International Journal of Middle East Studies*, 26/1 (1994), s. 1-17; İpek K. Yosmaoğlu, “Counting Bodies, Shaping Souls: The 1903 Census and National Identity in Ottoman Macedonia,” *International Journal of Middle East Studies*, 38 (2006), s. 55-77; Mısır’a ilişkin bir çalışma, Kenneth M. Cuno ve Michael J. Reimer, “The Census Registers of Nineteenth-Century Egypt: A New Source for Social Historians,” *British Journal of Middle Eastern Studies*, 24/2 (1997), s. 193-216.

³⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831* (Ankara: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943); Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus

yük olduğu bu sayım teknik açıdan daha önceki sayım metotlarından pek de farklı değildi. 1844'te toprak ve nüfus kaynaklarını belirleyebilmek ve yapılması planlanan reformların gerektirdiği istatistikî bilgiyi sağlayabilmek amacıyla kısmi olmakla birlikte yeni bir sayım yapıldı. Ancak 1866 sayımında kullanılan prosedürler, metotlar ve yaklaşımlar nüfusu yönetebilmek için bilmeyi ima eden “modern devlet” anlayışının nüfus sayım felsefesine ne şekilde aktarıldığını çok daha iyi yansıtır.³¹ Bu sayım sonucunda her Osmanlı tebaasına *tezkere-i Osmaniye*, yani bir tür nüfus kâğıdı verilmiş ve medeni statüdeki değişiklikler kayıt altına alınmaya başlanmıştır.³² Yani sayımın tespit, sınıflandırma ve takiple ne kadar ilişkili olduğu belirginleşmeye başlamıştır. 1874'te Şura-yı Devlet, sayım sistemini gözden geçirmiş, daha tam ve doğru bir kayıt sistemi oluşturabilmek için gerekli olan prosedür ve yöntemleri bir kere daha tanımlamıştır. Nihayet 1881'de Şura-yı Devlet, Dâhiliye Nezareti bünyesinde bir Nüfus-i Umumi İdaresi oluşturmuştur.

Nüfus sayımının felsefesi değişirken sayım biriminin değişmesi de kaçınılmazdı. Tahrir kayıtlarının ana birimi *hane* idi. 1831 sayımında, hane içindeki statüsünden bağımsız olarak yetişkin erkekler resmi birim kabul edilmişti. Ancak vergi vermeyen ya da askere alınma durumu olmayan örneğin yaşlı erkekler ve çocuklar sayılmıyordu. 1881'e gelindiğinde ise artık yaş ve cinsiyetten bağımsız olarak her bir bireyin sayılması öngörülüyordu.³³ Sayım felsefesinin ve metotlarının değişmesinin başlıca göstergelerinden biri doğum ve ölüm kayıtlarının tutulmaya başlanmasıydı. Kısacası on dokuzuncu yüzyıl boyunca sistematik olarak var olan sayım yöntemlerinin eksiklikleri gözden geçirildi, bunları geliştirmenin yöntemleri araştırıldı.³⁴ Yerel ölçekteki kayıt metotları da aynı şekilde gözden geçirildi ve geliştirildi.³⁵ Bütün sorunlar elbette çözülmese de sayım ve kayıttaki yavaşlığın giderilmesi,

Tahrirleri,” *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri: 28-30 Haziran 1989* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 1990): 81-106. Osmanlı özelinde modern anlamdaki ilk sayımın 1831 sayımı olduğu kabul edilse de Osmanlılar, Karpat'ın da işaret etmiş olduğu gibi büyük ölçüde vergi toplamak amacıyla sınırlı olmakla birlikte oldukça incelikli denebilecek bir nüfus kayıt sistemine sahipti. Karpat, *Ottoman Population*, s. 6-9.

31 Karpat, 1856 Paris Anlaşması'nın nüfusa yönelik felsefi kavrayışın değişiminde bir dönüm noktası olduğunu ileri sürer. Karpat, *Ottoman Population*, s. 6-9.

32 Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri,” *Belgeler*, 15/19 (1993), s. 169-181.

33 Karpat, *Ottoman Population*, s. 218.

34 BOA C.DH 209/10410 (16.R.1253/20.07.1837).

35 Örneğin BOA C.DH 270/13489 (29.Z.1257/11.01.1842).

kayıtların doğruluk ve güvenilirliğinin artırılması için düzenli ve sistematik bir çabadan söz etmek mümkündür.³⁶

Bu çalışmada nüfusa atfedilen önemin artması ama daha önemlisi nüfusa yönelik bakış açısının ve algının değişmesiyle ilgileneceğim. Ancak bu çalışmanın çerçevesi algı değişikliğinin kadın bedeni ve doğurganlığıyla ilgili boyutlarıyla sınırlandırılmıştır. Bu yönüyle bu çalışmanın bir amacı da imparatorluğun en uzun yüzyılını toplumsal cinsiyet perspektifinden yeniden değerlendirmektir.

Bu doğrultuda ilk bölümde Osmanlı kadın doğum, jinekoloji ve ebelik eğitiminin öncü hekimlerinden biri olan Besim Ömer'in doğum ve ebelik tarihinin yazımı üzerindeki etkisini tartışacağım. Besim Ömer kadın hastalıkları, doğum, ebelik, hemşirelik ve çocuk bakımı alanlarındaki ilk hekimlerden biridir, ayrıca bu alanlarda çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Tıp alanındaki hizmetlerinin yanı sıra Osmanlı tıp tarihi üzerine çok sayıda yazısı ve kitabıyla Türkiye'nin ilk tıp tarihçilerinden biri de kabul edilebilir. Besim Ömer'in çalışmalarını, ebelik ve doğum tarihiyle ilgili yazdıklarını ve Osmanlı nüfus politikalarıyla ilgili düşüncelerini tartışmak kendisinin aynı anda tarihin hem önemli bir aktörü hem de üreticisi olması nedeniyle son derece önemlidir. Ben de bu bölümde önce Besim Ömer'in doğum ve ebelik tarihi üzerine yazdıklarını değerlendireceğim, daha sonra bu çalışmaların kendisinden sonraki doğum uzmanı/tıp tarihçileri üzerindeki etkisini ele alacağım. Son olarak da ebelerin birinci elden hatıra ve deneyimlerini aktararak son derece az sayıdaki kaynağa dayanarak ebelik tarihçiliğindeki hâkim anlatının ebeler tarafından nasıl yeniden üretildiğini tartışacağım.

İkinci bölümde, 1842'de Ebelik Mektebinin açılmasından başlayarak yüzyıl sonuna kadar ebelik mesleğinin değişimi sürecini ele alacağım. Bu bölümde ebelerin eğitilmesi kadar özellikle şahadetnameler aracılığıyla mesleklerinin ve faaliyetlerinin denetlenmesini ve kontrol edilmesini inceleyeceğim. Ancak şimdiden altını çizmeliyim ki Osmanlı toplumunda nüfus politikalarının ve ebeliğin profesyonelleşmesi süreci bazı başka coğrafyaların aksine ebeliğin ortadan kalkması, ebelerin yerini erkek doktorların alması sonucunu doğurmamıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki asıl çatışma şahadetnamesiz yerel ebelerle şahadetnameli ebeler arasında yaşanmıştır. Dahası şahadetnamelendirme ve kontrol süreci sadece ebelerin güçsüzleş-

³⁶ Örneğin bkz. BOA İ.MVL 149/4213 (08.L.1265/27.08.1849) ve BOA A.MKT.UM 7/91 (25. Ra.1266/08.02.1850).

mesi anlamına da gelmez. Bu dönüşümün bir şekilde parçası haline gelebilen ebeler yaptıkları iş üzerindeki kontrollerinin kısmen yitirirken başka türlü bazı kazanımlar da elde etmiştir. Ben de ikinci bölümde ebelikte değişimi bu farklı boyutlarıyla incelemeye çalışacağım.

Üçüncü bölüm, nüfusun azalmasının en önemli sebeplerinden biri addedilen kürtajın yasaklanması çabaları üzerinedir. Doğum ve dölleme dair bilginin oldukça kısıtlı olduğu, etkili doğum kontrol metotlarının bilinmediği bu dönemde ıskat-ı cenin (kürtaj), doğurganlığı kısıtlamanın ve istenmeyen gebelikleri sonlandırmanın en yaygın kullanılan yöntemlerinden biriydi. 1838'den itibaren devletin farklı kurumları ıskat-ı cenini yasaklayacak, buna başvuranları cezalandıracak, ya da kadınları bu pratikten caydırarak adımlar atmaya başladı. Ancak dönemin, nüfus artırmaya yönelik demografik kaygıları çerçevesinde ıskat-ı cenin toplumun çok farklı kesimlerince Osmanlı toplumundaki Müslüman nüfusun artmasını engelleyen esas ve en yaygın neden olarak kabul edilmişti. Başka konularda sultana ve rejime muhalif olan doktorlar, bilim adamları, yazarlar, gazeteciler gibi dönemin aydınları, kürtajı yasaklamanın gerekliliğini savunup bu pratiğin ortadan kaldırılması arayışlarına destek vermiştir. Bu bölümde önce kürtaj karşıtı politikaların yasal ve ideolojik boyutunu inceleyeceğim. Kürtaj karşıtlığı üzerinden kadın bedeni ve karın doğası üzerine yapılan normatif tartışmaları değerlendireceğim. Son olarak da kürtaj karşıtı söylemin “nüfus”a ilişkin varsayımlarını ele alacağım. Yukarıda da işaret ettiğim gibi Osmanlı yönetici erki nüfusun azalmasını dert ederken tam olarak var olan nüfus kompozisyonunun olduğu gibi korunmasını amaçlamıyordu. Nüfus politikaları nüfusun sayısal büyüklüğünden niteliğine ilişkindi ve dolayısıyla bazı grupların nüfusunun artışı teşvik edilirken bazı grupların nüfusunun artışı tersine endişe verici kabul ediliyordu. Kürtaja ilişkin deneyimlerin ve söylemlerin tartışılması nüfus politikalarının bu ideolojik boyutunu iyice belirginleştirir.

Dördüncü bölüm hamilelik ve hamileliğin tıbbileştirilmesi üzerine. Bu bölümde bin yıllar boyunca insan yaşamının doğal bir parçası olarak deneyimlenen hamilelik ve doğumun tıbbın bir alanı haline gelmesini ve ağırlıklı kadınlar arasında paylaşılan bu deneyimin doktorların kontrol etmesi gereken bir süreç olarak yeniden inşa edilmesini ele alacağım. On dokuzuncu yüzyılın son dönemecinde basılmaya başlanan hamilelere yönelik nasihat kitaplarını inceleyerek Osmanlı aydınlarının, doktorlarının, yöneticilerinin

doğum, çocuk bakımı ve anneliğe ilişkin ideolojik bakışını inceleyeceğim. Hamilelere yönelik nasihat kitapları sadece hamilelik sırasında uyulması gereken kuralları, yapılması gereken bakımı anlatmaz, kadın cinselliği ve doğurganlığının kontrol edilmesine yönelik varsayımları da gözler önüne serer. Doğumla ilişkili olarak yaşanan deneyimlerin dönüşümünü de tüm dinamizmi içinde yeniden kurgulamamızı sağlar.

Beşinci ve son bölümde ise Osmanlı nüfus politikalarının önemli bir ayağı olan kısırlık ya da istendiği halde çocuk sahibi olamama sorununa ilişkin yaklaşımları inceleyeceğim. Osmanlı tıp adamları ve aydınlarının kısırlık meselesine bakışını ve bu meseleyi diğer toplumsal meselelerle nasıl ilişkilendirdiklerini ele alacağım. Bu bölümde, doğum ve doğurmanın neredeyse insanî ve millî bir vazife gibi tanımlanmasının kısırlık tedavilerini de bu çerçeveye oturttuğunu, dolayısıyla kısırlığın sadece bedensel ya da tıbbî bir sorun olmayıp toplumsal bir mesele gibi ele alındığını göstermeye çalışacağım. Kısırlık tartışmasının önemli ve ilgi çekici yanlarından biri de kadın bedeninin yanı sıra erkek bedenini de sorunsallaştırmasıdır. Bu çalışma ağırlıklı olarak nüfus politikalarının kadın bedeni ve cinselliğiyle ilişkili boyutlarını incelese de kısırlık üzerine üretilen söylemler bize on dokuzuncu yüzyılın ideal olan ve olmayan erkeklik varsayımları üzerinde de bir fikir verir.